

Пильнуючи Старшого Брата

ІРИНА СТАРЧЕНКО

26 СІЧНЯ 2022

Цікавий парадокс тоталітарного суспільства — це залученість кожної людини в його творення та зміцнення.

Choi Wong

Говорячи про тоталітаризм, традиційно мають на увазі диктатуру пірамідального типу: мовляв, до влади приходять Старший Брат, який безжально нищить політичних опонентів, насаджує пропаганду й цензуру та через посіпак жорстко контролює кожного — а маса «простого

народу» терпить і страждає. Про винищення свободи все слушно, але сумна правда полягає в тому, що тоталітарна влада послідовно доводить «простий народ» до стану своїх активних прибічників і навіть обожнювачів. Це головна запорука тривалого процвітання режиму, і культ особистості тут — лише маленька (і навряд чи головна) складова. І якщо в контексті систем, які існували недовго, можна говорити про примус або принадність харизматичного лідера, то приклади СРСР, сучасної Росії, Білорусі, Північної Кореї чи Китаю, де під скляним куполом тоталітаризму змінюються вже цілі покоління людей, демонструють дещо складніше.

По-перше, коли тоталітарний режим приходить усерйоз і надовго, із ним доводиться якось співпрацювати (варіанти «боротися», «самоспалюватися» чи «тікати» — це для одиниць). Інтелігенція та публічні особи так чи інакше колаборують із владою, навіть якщо позиціонують себе як опозицію. Звісно, вони можуть мати якусь свободу слова — але тільки щодо певних питань. Це особливо характерно для тоталітарних суспільств останніх років, коли висока інформаційна прозорість і залежність допуску до благ міжнародної кооперації від рівня демократії змушують режими вивертатися, щоби продемонструвати, що в них є хоч якісь залишки прав і свобод громадян. Ось тут ліберальний інтелігент, який спокійно живе у столиці, нормально заробляє книжками чи концертами та періодично говорить щось сміливе й опозиційне, і стає у пригоді.

Такий ліберальний інтелігент знає, що його використовують саме з метою підтримки та посилення влади, якій він начебто опирається, але не може нічого з цим зробити. Він запевняє себе, що навіть підконтрольний «голос свободи» — це все-таки «голос свободи», і такий теж потрібен у ці темні часи. Можливо, він навіть уявляє, що через силу його правдивих і чесних слів тиран боїться щось із ним зробити — інакше-бо весь світ обуриться та влаштує тиранові остракізм. Спроби зберегти почуття гідності цілком зрозумілі. Людині потрібно себе поважати, тим більше, що ця людина усвідомлює: шойно вона стане непотрібною чи зачепить справді чутливу для режиму тему, її знищать. Вона почувається жертвою і мучеником — і так воно в певному сенсі є. Але понад усе вона слугує інструментом зміцнення влади та її легітимізації в очах світової спільноти. У цьому контексті на думку чомусь спадає постапокаліптичний світ «Дороги» Кормака Маккарті, де окремі виродки тримали людей у підвалах як «живі консерви», поступово відрізаючи від них по шматочку.

По-друге, режим докладає неймовірних зусиль до того, щоб залучити кожного у свідому побудову тоталітарного суспільства. Не треба обманюватися, що «вони не розуміють, що творять»: системі важливо, щоб таки розуміли, наскільки здатні. Наприклад, у Радянському Союзі сотні тисяч офіцерів і рядових солдатів навіть в останні, найбільш «вегетаріанські» роки застою служили у військових контингентах, надаючи «інтернаціональну допомогу» по всіх куточках планети, та стояли арміями на територіях східноєвропейських держав, щоб ті й не

думали забути про братські почуття. Навряд чи ці військові мали ілюзії щодо того, хто тут агресор на чужій землі. Раніше сотні тисяч їхніх батьків теж цілком свідомо брали участь у розчленуванні Польщі, «визволенні» Західної Білорусі й Західної України, ампутації Карелії від Фінляндії, розчавленні мирних протестів танками у Празі й Будапешті, побудові Берлінського муру й безжальних розстрілах тих німців, що все-таки намагалися перебратися на Захід. Іще раніше сотні тисяч їхніх дідів брали участь у захопленні й підкоренні розгублених під час революції колоній Російської імперії, які на radoщах уже встигли оголосити себе суверенними державами й часто навіть домогтися міжнародного визнання. Голодомор в Україні й Казахстані теж свідомо творили руками багатьох людей: хтось забирав зерно, хтось охороняв комори, хтось вислав «куркулів», хтось приймав золото в обмін на хліб у торгзінах, хтось стояв у загородзагонах на вокзалах. Величезну систему ГУЛАГу десятиріччями обслуговували якісь люди; незасуджених осіб мільйонами етапували на нежиттєздатну північну землю якісь люди.

Диктатура має потужний інструмент морального приниження — доведення людей до стану, коли вони мусять порушувати базові загальнолюдські норми співіснування.

Тих, хто не був причетний до адміністративного керування та військово-поліцейського насилля, змушували голосувати, підписувати листи, схвалювати, засуджувати, відрікатися, виходити на демонстрації та нести плакати «Смерть шкідникам (троцькістам, куркулям, сіоністам)» і «Даєш червоний терор (колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію)», доносити, кривосвідчити, «допомагати органам». Із року в рік учителі навчали дітей антинауковій ересі, журналісти писали брехню в газетах, письменники, композитори, режисери продукували пропаганду. Хтось перлюстрував і цензурував пошту, хтось прослуховував телефони. І навряд чи ці люди не здатні були зрозуміти, що чинять щонайменше щось не зовсім порядне, а скоріше — протизаконне і протилежне заявленій меті побудови справедливого суспільства рівних і щасливих людей.

Жоден диктатор не здатен робити все це ні наодинці, ні за допомогою обмеженої кількості відданих посіпак. Старший Брат не може пильнувати кожного — але може вибудувати суспільство, де в кожного третього будуть руки в крові, кожен другий буде одночасно жертвою і катом, а кожен перший сам «пильнуватиме» себе. В усіх буде нечиста совість, усі зрадять своїх друзів, батьків, просто сторонніх, ні в чому не винних людей, здоровий глузд і совість.

По-третє, навіть якщо якимось дивом людина змогла уникнути участі в злочинах режиму, диктатура має потужний інструмент морального приниження — доведення людей до стану, коли вони мусять не тільки виконувати абсурдні «закони», а й порушувати базові загальнолюдські норми співіснування. Наприклад, можна платити громадянам жебрацькі зарплати й не забезпечувати їх навіть найнеобхіднішими речами, а водночас десятиріччями заплющувати очі на те, що люди крадуть усе підряд: запчастини й сировину із заводів, ліки з лікарень, ковбасу з крамниць. І річ не в тому, що тоталітарне суспільство не знає про «несунів» чи не може їх контролювати, а в тому, що режимові якраз цінно мати важіль забрудненості всіх людей (наприклад, Китай і Російська Федерація сьогодні в неймовірних масштабах культивують корупцію, щоб точково «карати» за неї тих, хто стає політично небезпечним). А з другого боку, страшно подумати, скільки радянських людей продало свої безсмертні душі лише за те, щоб із бараків переселитись у квартиру, отримати другу кімнату в комуналці чи здобути столичну прописку. Це нібито й не кров на руках, але часто не менш огидне і злочинне. Головне ж — начебто ніхто й не змушував, самі «кralи», самі «інтригували», самі «писали доноси».

Прімо Леві у книжці «Чи це людина» пише, що ті, хто в концтаборах дотримувався заповіді «не кради» чи «люби ближнього свого», помирали серед перших. «Найпростіше — капітулювати; для цього досить виконувати всі отримані накази, їсти тільки свою пайку, дотримуватися дисципліни в таборі і на роботі. Досвід показав, що прожити таким чином більш, ніж на три місяці, можна тільки у виняткових випадках». Леві детально зупиняється на численних маніпуляціях (ухиляння від роботи, крадіжки, маленькі шахрайства), до яких мусили вдаватися в'язні, просто щоб вижити. Читач відчуває абсолютно недоречне внутрішнє моралізаторство — і це щодо людей, які перебували буквально за пів кроку до смерті. Що ж казати про громадян тоталітарних держав, де, звісно, рідше йдеться про питання життя і смерті, але діє той самий принцип. Аналогію з невірними суспільствами Леві теж прямо проговорює: «Ми усвідомлюємо, що все це дуже далеке від тої картини, яку зазвичай малюють — буцім пригноблені єднаються якщо не для спротиву, то щоб краще витримати страждання. Ми не виключаємо, що так може бути, коли гніт не перевищує певної межі або коли гнобитель, через свою недосвідченість чи великодушність, це толерує або й сприяє цьому. Але слід зазначити, що у наші дні така ж ситуація суперництва та ненависті між підкореними виникла у всіх країнах, де ступив загарбницький чобіт чужоземців; і це, як і чимало інших людських феноменів, з особливо суворою очевидністю проявилось в концтаборах». Людям «дозволяють» чинити злочини (попередньо створивши такі умови, за яких залишатися чесним і законслухняним — це самодеструктивно), щоб зробити їх вразливішими для подальшої морально-етичної трансформації. Звісно, вони стають гидкі самі собі, вони знають, що в цивілізованому суспільстві на них будуть дивитися, як на дикунів, — і це ще міцніше прив'язує до влади, яка заплющує очі на їхні маленькі хитрощі.

Посттоталітарне суспільство — це, на жаль, не лише «простір свободи».

Сучасні тоталітарні суспільства додають нові цікаві й вигадливі механізми примусу «широких народних мас» до участі у своїх злочинах. Окрім гібридної військової агресії (від «зелених чоловічків» до «армій мігрантів», які кидаються на колючий дріт), вони також застосовують гібридну демократію. Ви ніколи не задумувалися, навіщо з року в рік влаштовувати «вибори» навіть найбільш відвертим диктаторам, які не соромляться вдаватися до фальсифікацій і провокацій навіть на міжнародній арені, а вже «у себе вдома» й поготів — перекроюють «законодавство», кого завгодно саджають за ґрати та подовжують своє царювання на невизначені терміни? Навіщо вони не просто малюють собі усі ці 86,4 % явки і 98,3 % «за», а влаштовують цілий коштовний спектакль із мільйонами акторів на всю країну? Часто вважають, що це для імітації демократії та легітимізації диктатур в очах міжнародної спільноти: так, спостерігачі знайдуть численні порушення — а де їх не буває? — але ж усе одно визнають, що вибори відбулися. Але є ще один важливий фактор, який останніми роками стає дедалі виразніший: «вибори» у псевдodemократичних суспільствах — це спосіб забруднити руки тисяч, якщо не сотень тисяч осіб, яких підкупамі й адміністративним тиском мобілізують на фальсифікації. Усі, хто особисто бере в цьому участь, як організатори, так і прості виборці, нібито щоразу оновлюють контракт із дияволом, договір про лояльність і готовність на інші злочини, «якщо буде потрібно для батьківщини».

Навіть найстійкіші до прямого промивання мізків люди інтерналізують це ґвалтування свідомості. Численні радянські люди (зокрема й дисиденти, які боролися з режимом) не могли визнати істинного характеру диктатури — і якщо й висловлювали протест, то щодо окремих її проявів. Борці проти сталінізму часто залишалися палкими прихильниками ленінізму і взагалі, як правило, щиро вірували в батька-комунізм, сина-соціалізм і дух-діалектичний матеріалізм (не усвідомлюючи, що сталінізм є безпосереднім наслідком усього цього). Більшість сучасних росіян не може визнати, що «повернення Криму» — це невід'ємна частина злочинного ланцюга подій і явищ, які призводять до тортур у в'язницях, цензури у ЗМІ та корупції небажаних масштабів.

На це варто зважати, думаючи про посттоталітарні суспільства. Із пірамідальними диктатурами просто: усунення верхівки піраміди має бути гарантією свободи для усіх, хто перебуває нижче. Але насправді тоталітарне суспільство, особливо довготривале, у якому народилося, виростало й померло кілька поколінь людей, більше скидається на грибницю, що поступово захоплює душу кожного. Гриби можна розтоптати чи зрізати — але що робити з тонесенькими

підземними гіфами, які щільним мереживом пронизують ґрунт по всьому лісу і після найменшого дощу готові виганяти нові гриби на поверхню?

Посттоталітарне суспільство — це, на жаль, не лише «простір свободи». Навпаки, свобода може стати складним випробуванням для покалічених тоталітаризмом людей, які страждають на ПТСД, стокгольмський синдром, зруйновану ідентичність або й просто морально-етичну деградацію, зумовлену залученням до створення і підтримання режиму. Свобода — це не якийсь конкретний шлях, а чистий аркуш і можливість обирати свою дорогу. Що можуть обрати люди, які колись підписали маленькі контракти з дияволом і дозволили йому прорости грибницю в себе в серці? Навіть якщо обмежувати їхній вибір певними запобіжниками (примусовою декомунізацією, наприклад), із ними треба про щось розмовляти, вони мають будувати громадянське суспільство, за когось чи за щось голосувати у цій новій демократичній системі. І це дуже важко — іноді здається, що безнадійно. Інерційні носії тоталітарної свідомості часто автоматично передають її навіть поколінням, які народились і вирости вже після знищення місцевого режиму. Вони надзвичайно вразливі до пропаганди із сусідніх тоталітарних держав, які ведуть проти слабкого й молодого посттоталітарного суспільства агресивну війну на знищення та підкорення, адже така пропаганда звичніша і зрозуміліша їм, ніж дискурс свобод і прав людини. Пильнувати Старшого Брата в собі непросто — складно буває навіть визнати, що він досі в нас сидить, міцно і глибоко. Але можна принаймні спробувати.

Текст створено за підтримки проекту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

ІРИНА СТАРЧЕНКО

26 СІЧНЯ 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line 284

